

Апазіцыя “белы/чорны” і яе рэалізацыя ў беларускіх замовах

І.Г.ЕЎТУХОВА

Лексічнае поле колераабазначэнняў займае прамежкавае становішча паміж канкрэтнымі і абстрактнымі паняццямі: з аднаго боку, колер – з’ява ўласна прыродная, з другога – эмацыянальна-псіхічная. Разнастайнасць колеранайменняў набліжае гэтую групу слоў да найбольш адцягненых уяўленняў, што ствараюцца носьбітамі мовы. Вельмі каштоўным матэрыялам, які дэманструе складаную прыроду прыметнікаў-каларатываў, з’яўляюцца замовы – спецыфічныя сакральныя тэксты, звязаныя з архаічным народным светапоглядам.

Асаблівую і, бадай, галоўную ролю ў беларускіх замовах адыгрываюць колеры *белы* і *чорны*, якія з’яўляюцца прыватным праяўленнем больш шырокіх апазіцый “свет / цемра”, “дабро / зло”. Гэта заканамернасць мае агульнаславянскі характар: “Белы і чорны колеры знаходзяцца на палярных кропках колернага спектру, а іх назвы і сімволіка антанімічныя. *Белы* колер часта ўяўляе абагульнена рад колераў светлых таноў, а таксама большую колеравую інтэнсіўнасць, у той час як *чорны* колер абагульняе цёмныя колеры і з ім суадносіцца малая колеравая інтэнсіўнасць або яе адсутнасць” [1, с. 151].

Ахраматычныя колеры ў тэкстах беларускіх замоў даволі часта выкарыстоўваюцца пры абазначэнні:

а) частак чалавечага цела і яго ўнутраных органаў: *белае (бела) цела (цельца), белае ліцо, белыя зубы (зубкі), белыя (белы) грудзі, белы живот, белыя плечы, белыя рукі, белыя ногі, белая косць (белыя косці), белыя лёгкія, белыя жылы / чорныя бровы, чорная печань (чорныя печані), чорная кроў;*

б) масці жывел і частак іх цела: *белая шэрсць, белы сабака, белая авечка, белы лебедзь, белы крэчат, белае вымя, белае капыта / чорная шэрсць, чорны сабака (пёс), чорны баран, чорны вол, чорны бык, чорнае цяля, чорны мядзведзь, чорная пціца, куры чорныя, чорны рак, чорнае капыцце;*

в) прадметаў побыту: *абрусы белыя, белая пасцель, белы кужаль / чорная рыза, чорныя жупаны.*

Назвы колеру ў беларускіх замовах могуць спалучацца з цэлым шэрагам назоўнікаў, рэалізуючы пры гэтым больш абстрактныя, не “уласна колеравыя” значэнні. У аснове гэтай заканамернасці ляжыць уласціvasць чалавечай псіхікі да злітнага, нерасчляняльнага ўспрымання блізкіх, але не тоесных па сваёй прыродзе з’яў. Гэта ўстойлівыя словазлучэнні, якія абазначаюць:

а) часавыя і прасторавыя паняцці: *белы свет, белае поле, Белая Русь;*

б) назвы хвароб, пачуццяў, стану: *белая (чорная) немач, чорна балезнь (белесць), чорна гора.*

Асаблівай прадуктыўнасцю ў беларускіх замоўных тэкстах вызначаецца словазлучэнне *белы свет* “навакольная рэчаіснасць – сусвет, зямля, з усім, што на ёй існуе; жыццё ва ўсіх яго праявах”: *...на белым свеце сіне мора (с. 294), ...пазволь жыць на белым свеце (с. 48), ...на белу свету хадзіць (с. 271), ...свету белага не бачыць (с. 287), ...на белу свету рассылаць (с. 124), ...на белу свету ня будам пускаць (с. 124), ...не пускайце яду на беламу свету (с.149), ...увесь белы свет абмываеш (с. 262), ...яе ж маці радзіла, на белы свет пусціла (с. 339), ...ня будзя ў белым свеці (с. 112), ...атлучы іх ад света белага (с. 381).*

* Фактычны матэрыял выпісаны з крыніцы: *Замовы /Уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г.А. Барташэвіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992.*

Прадуктыўнасць названага словазлучэння тлумачыцца тым, што фразеалагізм *белы свет* можа выступаць у ролі розных членаў сказа і мае парадыгму скланення ў адзіночным ліку, прычым кожная склонавая форма ўяўляе сабой самастойную фразеалагічную адзінку са сваім пэўным значэннем [2, с. 8]. Параўн.: ...*пазволь жыць на белым свеце* “жыць, існаваць”, *свету белага не бачыць* “мучыцца, пакутаваць”.

Слова *свет* у славян яшчэ ў глыбокай старажытнасці мела прасторавае значэнне – “акаляючы свет, сусвет, земля”. На думку В.М.Макіенкі, “менавіта ў гэтым ключы было пераасэнсавана і першапачаткова “светавае” спалучэнне *белы свет* усімі ўсходнімі славянамі. Такому пераасэнсаванню садзейнічала міфалагічнае проціпастаўленне “гэтага” свету, г.зн. светлага, сонечнага свету жывых, “таму” свету – цёмнаму царству памёрлых” [3, с. 224]. Параўн.: *не бачыць <белага> свету* “не ведаць спакою, пакутаваць (ад непасільнай працы, вялікага клопату)” (ФСБМ 1, 90), *не жылец на белым (на гэтым) свеце* “доўга не пражыве (з-за слабага здароўя, хваробы)” (ФСБМ 1, 379), *у белы (божы) свет <ісці, ехаць>* “у невядомым напрамку, не выбіраючы дарогі, абы-куды, невядома куды” (ФСБМ 2, 321), *у <белы> свет як у капейку* “тое ж” (ФСБМ 2, 322).

Белы свет у замовах – сталы эпітэт сакральных аб’ектаў: *менавіта белым з’яўляецца камень у цэнтры сусвету – язычніцкі алтар (камень Алатыр, Латыр-камень)* [4].

Паўтарэнне эпітэта *чорны* звязана з сюжэтам замоў, якія адлюстроўваюць разбурэнне і знішчэнне, што павінна аказаць уздзеянне на працяканне той ці іншай хваробы. Пры гэтым чорны адрозніваецца ад белага колеру сваёй асаблівай хтанічнасцю: “Гэта колер “начны”, “замагільны”, але ў процілеглы ад белага бок, колер недаступнага антысусвету” [5, с. 270].

Для магічных тэкстаў замоў характэрна нагнятанне чорнага колеру. З чорным колерам часта атаясамліваецца хвароба, гэты колер ужываецца як эпітэт, які “цэментуе” увесь тэкст замовы: *Ішоў чорны дзед чорнаю дарогаю, чорныя пасталы, чорныя валокі, чорныя нучы, чорныя штаны, чорна рубашка, чорна світа, чорна папруга, чорна шапка... стаў чорнага дуба рубаці, сталі асколкі лятаці* (с. 79).

З тэкстаў замоў вынікае, што чорны чалавек (дзед, цыган) кіруе хваробамі – злымі істотамі, дае ім волю, вызваляе іх са знявольнення: *Ехаў цыган на чорным кане ў чорным жупане, чорнаю нагайкаю каня паганяе... Падвею, ідзі ты ў чыстае поле. Там стаіць асінка. Асінаю трасі, а голлем трасі, да там западзі...* (с. 297).

Прыметнік *чорны* можа атаясамлівацца з паняццем “брудны”, што пацвярджаецца тэкстам замовы “Ад вяхі”: ...*Прашу я вас, пціцы-янгалі, павыметаць, павышкрабаць вяху з рыжага вала, ... на гразь набрасаць, кіпцямі папарваць. Як гразь чорна, так штоб і ён зчарнеў і схляў, і счах* (с. 91). Чорнае, бруднае, нячыстае, цёмнае проціпастаўляецца ў замовах ўсяму беламу – чыстаму, светламу. Такім чынам, чорны дзед (цыган) з’яўляецца ўвасабленнем чорнага, бруднага, нячыстага і цёмнага чалавека, гэта значыць, злой і варожай сілы – чорта. Невыпадкова, што па ўяўленнях многіх народаў зааморфным дэманам уласцівы менавіта чорны колер. Параўн. бел.: *чорны як чорт* (В., 419), *чорны як гаман* (В., 418). Гэтая ж асаблівасць праяўляецца і ў міфалогіі: “У фальклоры і народных малюнках чэрці – антрапаморфныя істоты, пакрытыя чорнай шэрсцю” [6, с. 391].

У рускай мове ХУІ – ХУІІІ стст. метафарычнымі па сваёй прыродзе з’яўляліся састаўныя тэрміны *черная немочь (немоць), черная болезнь, черный недуг*, у якіх рэалізавалася асацыятыўная сувязь адзнакі “чорны” з паняццем “звязаны з нячыстай сілай, вядзьмарскі” [7, с. 7]. Пацвярджэнне гэтаму знаходзім у тэкстах беларускіх замоў: *Чорная хмара на неба ўсхадзіла, яснае сонца закрыла. Нанасіла чорная хмара мжаку (мглу) і туманы, напушчала тугу і балезці чорную і белую немач на людзей, на жывелы* (с. 355); ...*Я загаварваю і выгаварваю ...ад чорнай немачы, ад дражання, трасухі, ад ламаты, сударгі* (с. 359); ...*Угаварую зляк, дзяцінец, нервы, расстройства, нежыць, чорную балесць* (с. 311); *Вон начаў частаваць, пайшла ад ёго та чорна балезнь уцякаць* (с. 353).

Відавочна, што названыя якасці чорнага колеру ў беларускіх замовах не выпадковыя: у народнай свядомасці яны з’яўляюцца рэшткамі старажытных язычніцкіх уяўленняў аб спецыфічных прыкметах злой і варожай сілы – крыніцы ўсяго благага, у тым ліку і хваробы.

Разам з тым чорныя жывёлы выступаюць у тэкстах замоў як суб’екты – носбіты актыўнага дзеяння, якое вылучае ад хваробы: *Самі яны [вараны] чорныя, вочы іх чорныя, дзюбкі іх чорныя, кохці іх чорныя, крылі іх чорныя. Вачамі яны выглядалі, дзюбкамі яны выклявалі, кохціямі яны выдзіралі, крыллямі яны вымяталі, Івану спакойны сон засыпалі* (с. 337); *Як на моры, на лукамор’і там ляжыць бел камень, пад тым камнем ляжыць гнілая калода, на той калодзі чорны чарвяк, с чорною галавою. Чорны чарвяк, выганяй сваіх чарвей з рабыя кароўкі, каб яны цела не тачылі, сэрца не сушылі і яе не нудзілі – не пушчай ваду* (с. 79).

Сярод раслінных сімвалаў у замовах выдзяляюцца бяроза і дуб, якія спалучаюцца з антанімічнымі эпітэтамі: бяроза – белая, дуб – чорны. Заканамерна, што названыя дрэвы з’яўляюцца процілеглымі па адзнацы “жаночы / мужчынскі” ў агульнаславянскай міфалагічнай традыцыі: “У шматлікіх павер’ях, абрадах і фальклорных песнях бяроза сімвалізуе жаночы пачатак і проціпастаўляецца дубу (радзей – іншым дрэвам) як мужчынскаму сімвалу” [1, с. 156].

У тэкстах беларускіх замоў сустракаюцца таксама таўталагічныя эпітэты з каранямі *бел-* (*бял-*), *чорн-* (*чарн-*): *...Скула, ты скулавіца, сіняя сінявіца, белая белавіца, чорная чарнявіца...* (с. 199); *Скула белая, ідзі на белую бярозу, скула чорная, ідзі на чорную чарніцу...* (с. 212); *Гад-гадзіца, гадава царыца, я вас усіх знаю, усіх на імя называю: чорна-чарнавата, жоўта-жаўтавата, бела-белавата, сера-серавата, красна-краснавата* (с. 126 – 127).

Такім чынам, апазіцыя “белы / чорны” даволі рэгулярна рэалізуецца ў тэкстах беларускіх замоў, дзе яна адлюстроўвае старажытныя (дахрысціянскія) уяўленні аб проціпастаўленні света і цемры, добра і зла.

Літаратура

1. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И. Толстого. – Т. 1. – М.: Междунар. отношения, 1995.
2. Фомина В.С. Формирование и развитие фразеологических единиц с названиями основных цветов спектра как их компонентами: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1992.
3. Мокиенко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986.
4. Гл.: Евтухова И.Г. О языковом и этнокультурном содержании одной заговорной формулы (*Бел-горюч камень Алатырь*) // Славянские народы и их культура в современном мире. Материалы научной конференции. – Гомель, 1996. – С. 194-195.
5. Українські замовляння. Упорядник М.Н.Москаленко. – Київ: Дніпро, 1993.
6. Славянская мифология: Энциклопедический словарь. – М.: Элмис лак, 1995.
7. Кузнецова М.С. История переносных употреблений цветообозначений в памятниках русской письменности ХУІ – ХУІІІ веков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1989.

Прынятыя скарачэнні

В. – Выслоўі / [Склад., сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент. М.Я. Грынבלата. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979.

ФСБМ – Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2 т. – Мінск: БелЭн, 1993.